

AȘEZAREA FORTIFICATĂ DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DE LA BOZNA (JUD. SĂLAJ)

VALENTIN VASILIEV

Deși nu foarte numeroase, materiale datând din prima epocă a fierului sunt cunoscute pe teritoriul județului Sălaj. Trebuie specificat însă de la început faptul că, aproape în totalitate, ele provin din descoperiri incidentale, reprezentând mai ales depozite sau piese dispartate din bronz, precum și ceramică identificată în câteva puncte cu ocazia unor periegeze sau din cercetări privind alte epoci¹. Desigur, caracterul incidental al descoperirilor și necunoașterea contextului din care provin cele mai multe din ele, mai ales piesele izolate (singulare) din bronz, ca și lipsa cercetărilor arheologice sistematice cu privire la această epocă în zona Sălajului, grevează asupra cunoașterii.

În acest context trebuie văzute cercetările din așezarea fortificată de la Bozna, mărimea ei relativ redusă permițând obținerea datelor strict necesare într-un timp relativ scurt².

Cadrul geografic

Așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna, aflată la cca 1,5 km vest de vatra satului cu același nume (com. Agrij), este situată, pe plan geografic mai larg, la extremitatea de nord-vest a Bazinului Transilvaniei. Culmea Munților Meseșului, care separă Bazinul Transilvaniei de Câmpia de Vest, se află la cca 4,5 km (în linie dreaptă) spre vest. Cu alte cuvinte, așezarea se situează pe aliniamentul de dealuri ce leagă culmea Meseșului de depresiunea Almaș—Agrij (vezi fig. 1)³.

¹ Pentru localitățile cu descoperiri din prima epocă a fierului din jud. Sălaj vezi repertoriul publicat de E. Lakó în *ActaMP*, VII, 1983, p. 69—91, cu completare în *ActaMP*, X, 1986, p. 51—53; E. Lakó, V. Rad, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 85—87. Pentru evitarea unor lacune și inexactități din repertoriul mai sus amintit este necesară consultarea cel puțin a lucrărilor indicate în continuare. Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, X, 1973, p. 554 și în *ActaMN*, XI, 1974, p. 27 (Stana); idem, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 43, 49 (Lemniu); T. Soroceanu, E. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981, p. 144—146 (Sâg); idem, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 125—127 (Dragu); I. Bajusz, D. Tamba, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 93—98 (Glod, Rona, Rus, Lemniu, Surduc). Pentru depozitele de bronzuri din jud. Sălaj, datând din epoca hallstattiană, a se vedea și *DBR*, p. 82 și urm.; Al. V. Matei, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 63—71 și în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 107—113 (pumnalul scitic de la Firminiș); pentru aceeași piesă V. Vasilev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 33 și urm.

² Pentru ridicarea topografică efectuată mulțumim și pe această cale colegului Dorin Ursuț de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

³ Pentru problematica geomorfologică a zonei vezi O. Clichici, în *Studia*, series Geologia-Geographia, 1968, fasc. I, p. 54—55.

Dealul pe care se află aşezarea este numit de localnici Vraniţa Boznei, având înălţimea de 570 m⁴. Imediat spre nord, la cca 350 m, se află dealul Măgura Boznei, înalt de 635 m (fig. 1). Deşi este situată la înălţimea de 570 m, aşezarea este deci protejată de vânturile dinspre nord şi nord-vest de dealul Măgura Boznei, cât şi de culmea prelungă şi mai înaltă a Meseşului, situată, cum s-a menţionat, la cca 4,5 km spre vest şi nord-vest.

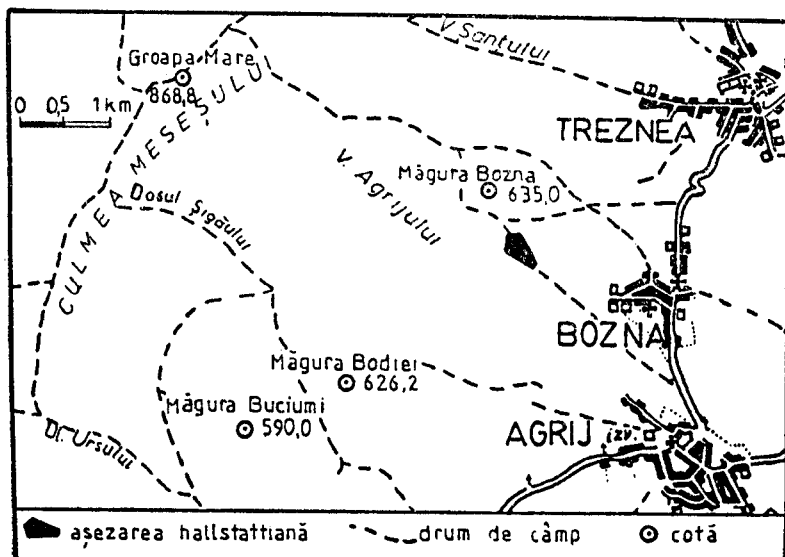

Fig. 1. — Schiţă topo a zonei în care este amplasată aşezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna.

În locul în care este situată aşezarea, dealul Vraniţa Boznei are forma unui platou alungit, orientat SE—NV. Laturile lungi ale acestui platou, respectiv cele nord-est şi sud-vest — ce reprezintă şi laturile lungi ale aşezării — se termină în pante (fig. 2), mai accentuată fiind panta de pe latura de sud-vest (vezi fig. 3 şi 4). Laturile lungi, delimitate de pante, oferă deci avantaje naturale pentru apărare. În schimb, pe laturile scurte, de vest şi respectiv sud-est, unde terenul este relativ plat, accesul în aşezare a fost barat de câte un val de pământ, prevăzut cu şant în faţă.

De formă alungită, având o suprafaţă de cca 4,2 ha, aşezarea fortificată de la Bozna se plasează în rândul celor de dimensiuni relativ reduse, dacă o comparăm cu fortificaţia de refugiu de la Subcetate (jud. Hu-

⁴ Referitor la locurile şi altitudinea la care au fost amplasate aşezările fortificate şi fortificaţiile de refugiu din prima epocă a fierului din Transilvania şi la situaţia din alte zone etno-culturale vezi V. Vasiliev, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 56—57; idem, în *EphemNap*, I, 1991, p. 4—5.

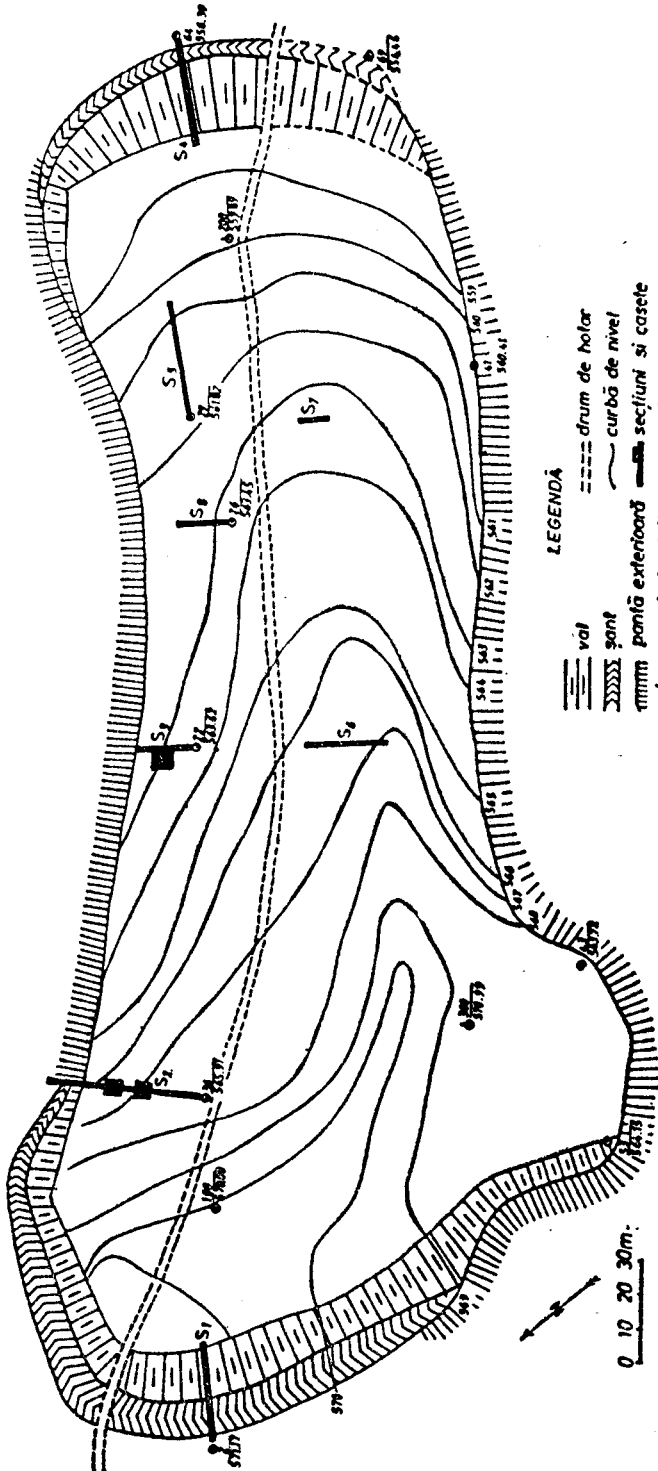

Fig. 2. — Așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna (schiță topo).

nedoara) și mai ales cu așezările fortificate de la Ciceu—Corabia (jud. Bistrița-Năsăud) și Teleac (jud. Alba)⁵.

Deși cunoscută încă din secolul trecut, așezarea fortificată de la Bozna a fost multă vreme considerată drept fortificație romană, poate și pentru faptul că se află în zona liniei de apărare romane de pe Meseș⁶. Perieghezele efectuate la începutul anilor 60 au stabilit însă caracterul ei hallstattian, primii care o menționează ca atare fiind Șt. Ferenczi⁷ și M. Macrea⁸. În 1984 E. Lakó de la Muzeul din Zalău a executat o secțiune pe fortificația de pe latura de vest (rezultatul nu a fost publicat).

Cercetările efectuate în 1988, pe parcursul a două campanii, au vizat cunoașterea sistemului defensiv (mod de construcție și eventuale etape de fortificare), depistarea zonelor și intensitatea locuirii, urmărindu-se totodată descoperirea unui material arheologic cât mai bogat pentru stabilirea caracterului acestui obiectiv arheologic și încadrarea sa cronologică cât mai exactă.

Sistemul de fortificație

Deși mult aplatizat (mai ales de lucrările agricole) sistemul de fortificație se conturează distinct pe latura de vest și colțul de nord, cercetările identificând elemente de fortificare și pe laturile de nord-est și sud-est⁹.

Pe latura de vest, secțiunea nr. 1 (fig. 5) indică faptul că inițial aici a fost construit un val de dimensiuni reduse, ca și șanțul săpat în fața sa (în roca nativă, de unde și cantitatea mare de piatră din mantaua valului). Urma de stâlp (de 0,30 m grosime) de la m 12,50—12,80 marchează palisada sau unul din stâlpii de ancorare a palisadei acestei prime faze a valului, și nu un stâlp pentru fixarea pământului pe panta lui exterioară. Un indiciu în acest sens îl oferă stratul destul de gros cu multă cenușă și cărbune, scurs pe fundul șanțului între m 9,40—11,85 (deci în fața stâlpului menționat), strat care nu putea proveni decât din combustia palisadei. Peste această lentilă groasă de cenușă se află un strat galben-roșcat cu piatră și urme de arsură, scurs de pe coama valului după arderea palisadei. Ulterior valul a fost amplificat, foarte probabil în două etape, după cum indică cele două lentile de arsură (cu mult cărbune) din dreptul metrului 16, lentile ce marchează substrucția palisadelor construite după fiecare amplificare.

Concomitent cu supraînălțarea valului a fost adâncit și șanțul de apărare. Colmatarea acestuia este marcată de mai multe lentile, prima indicând o scurgere din față, de pe panta mai înaltă a Măgurii, când fortificația mai funcționa. Peste lentila menționată, în zona icului șanțului

⁵ V. Vasiliev, C. Gaiu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31 și urm. (pentru Ciceu-Corabia) și V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1991, p. 17 și urm. (pentru Teleac).

⁶ C. Torma, în *ÉTTK*, X/4, Budapesta, 1880, p. 69—70.

⁷ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, V, 1968, p. 80 (hartă).

⁸ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 230.

⁹ Pentru disponerea celor trei secțiuni prin care s-a urmărit cunoașterea sistemului defensiv vezi fig. 2. Cât privește profilele acestor secțiuni, ele fiind cuprinse în ilustrație (fig. 5), ne vom limita la câteva considerații strict necesare.

se află un strat cu cenușă și fragmente de cărbune, ce indică scurgerea (prăbușirea) resturilor arse din palisada ultimei faze. Stratul următor reprezintă o scurgere din val după prăbușirea palisadei, ultimul datorându-se mai ales nivelărilor târzii, impuse de cultivarea terenului.

Pe latura de nord-est, de la care terenul coboară în pantă, situația indică de asemenea urme de fortificare. Secțiunea 2 deschisă aici (profilul în fig. 5) arată că după executarea unei excavații, care a urmărit amplificarea pantei și, desigur, o înălțare a limitei acestei laturi, pe ea a fost construită o palisadă, a cărei substrucție este indicată de lentila cu pământ ars (7) situată imediat sub humusul actual (m 8,45—11,15). Pe pantă (în jos), direct pe roca nativă, între m 4,35—7,50, se găsește un strat (6) cu multe fragmente de bârne carbonizate (cu diametrul de 12—15 cm) și cenușă, ce provine din scurgerea palisadei după incendiu. Urmează un strat (5) cu bulgări de pământ ars și fragmente de cărbune (m 5,80—8,20) și unul (4) numai cu pigmentație de pământ ars și cărbune (m 5,15—8,65), ambele reprezentând scurgeri din partea superioară a valului (căci prin arderea palisadei este afectat și solul în care ea a fost implantată).

Secțiunea nr. 2 nu indică două faze de fortificare pe latura de nord-est. Dar, foarte probabil, rămășițele depistate trebuie corelate cu etapa a doua a valului, urmele unei palisade mai vechi putând fi ușor distruse cu ocazia amenajării botului terasei și construcția unei noi palisade¹⁰. De asemenea, datorită pantei ce delimitează această latură (dar și durității solului), nu a fost săpat un șanț aici, executându-se doar o excavație care a urmărit amplificarea pantei.

Pe latura scurtă de sud-est, datorită nivelării terenului, urme de fortificare nu pot fi reperate la suprafață, ele putând fi cel mult intuite. Aici terenul coboară lin spre sud-est, formând un fel de șa (cu un traseu ușor curbat; vezi fig. 2) ce străbate transversal spinarea dealului, delimitând zona pe care se află așezarea de restul platoului. Presupunerea că pe traseul acestei șei s-ar putea afla șanțul fortificației, care să indice exact limita așezării, a fost confirmată de secțiunea nr. 4 (vezi fig. 5). Șanțul, cu o deschidere de 6,5 m, se adâncește până la 1,80 m față de nivelul de călcare actual. Dimensiunea sa relativ redusă se explică prin faptul că a fost săpat în rocă. Primul strat de umplură de pe fundul șanțului (11), de culoare neagră, conține cenușă, bucăți de cărbune, pietre de mari dimensiuni și pigmenți de pământ ars. Spre partea superioară se află piatră mai mărunță. Stratul următor de umplere (10), de culoare cenușie, conține pigmenți de pământ ars și piatră sfărâmată.

Având în vedere că între 1—4,60 se află un strat gros de pietre de mari dimensiuni (6), identice cu cele din fundul șanțului, iar între m 9,15—16,50 un strat compact de piatră sfărâmată, se poate presupune că în această zonă exista un val ce conținea multă piatră. În orice caz bucățile de cărbune și pământ ars din umplutura șanțului atestă fără dubii existența și a palisadei. Fortificarea laturii de sud-est este deci clar dovedită. Alte considerații, pe lângă cele deja menționate, nu considerăm

¹⁰ Spre deosebire de laturile terminate în pantă, valurile oferă o stratigrafie mai clară, căci, mai ales, în cazul amplificării lor, ele păstrează de regulă și urmele substrucției palisadei mai vechi. Vezi discuția la V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 29—31.

a fi necesare. Oricum, datorită nivelării terenului, ele nu ar putea depăși sfera prezumțiilor.

Pe latura de sud-vest (de la care terenul coboară în pantă mai accentuată decât pe latura de nord-est), datorită faptului că solul este complet erodat până la roca nativă, nu se mai vede nici o urmă de fortificație (cercetarea fiind inutilă). Dar, pentru că celelalte laturi au fost fortificate, prezența aici cel puțin a unei palisade trebuie implicit admisă, altminteri eficacitatea apărării era practic anulată sau, în orice caz, sensibil diminuată.

În concluzie se poate afirma că la amplasarea fortificației au fost exploatare la maximum condițiile naturale pe care le oferă dealul Vranița Boznei. Construcția și apoi refacerea fortificației de pe latura de vest¹¹ indică faptul că așezarea a funcționat un timp îndelungat.

Locuirea

Pentru cercetarea locuirii, în perimetrul delimitat de fortificație au fost executate 6 secțiuni (cu lungimi variind între 45 și 10 m) și trei casete. Ele au permis următoarele constatări. Lângă latura de nord-est, sub humusul vegetal (gros de 15 cm și conținând răzlețe fragmente ceramice răscolite de plug) se află un strat de cultură situat direct pe roca nativă. De culoare neagră cu aspect lutos și relativ bogat în material ceramic, stratul de cultură are aici o grosime de 0,30—0,35 m. De la latura de nord-est spre drumul de câmp ce străbate (ca un ax) longitudinal așezarea (vezi fig. 2), stratul de cultură se subțiază treptat, apoi urmele apar sporadic, pentru a dispărea spre latura de sud-vest, unde terenul este complet erodat până la roca nativă. În această zonă, pe suprafața rocii native nu am aflat nici o urmă. Desigur se poate presupune că prin erodarea stratului de humus au dispărut și urmele de cultură materială¹². Rămânând însă la indiciile pe care le oferă situația actuală din teren, se pare totuși că locuirea s-a concentrat în jumătatea de nord-est (mai joasă) a așezării, cu precădere spre latura de pe această parte. Și cu toate că și aici stratul de cultură este relativ subțire, cantitatea destul de mare de ceramică pe care o conține sugerează o locuire efectivă a așezării.

Această locuire este documentată și prin cele trei locuințe care au fost cercetate, alte (cel puțin) trei, distruse de lucrările agricole, fiind sesizate în decursul cercetărilor.

Locuința nr. 1 (fig. 6, imaginea de jos). A fost surprinsă în secțiunea nr. 2, între m 26,80—30,05. Situată pe roca nativă, locuința avea o formă ovală și o suprafață de cca. 9,6 m². Materialul arheologic era compus din ceramică, fragmente de chirpic, oase de animale și o râșniță primitivă de

¹¹ Pentru situații analoge sau în parte asemănătoare, rezultând din cercetarea fortificațiilor altor așezări din prima epocă a fierului, vezi V. Vasiliev, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 57—59; V. Vasiliev, în *EphemNap*, I, 1991, p. 5—6; V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 20—21, 23—31.

¹² Menționăm aici că două secțiuni trasate pe o terasă situată mai jos, la cca 350 m de latura de SV, au dus la descoperirea unor fragmente ceramice hall-stattiene, deși urme clare de locuințe nu au fost identificate. Ca atare, ceramica poate indica o locuire și la exteriorul așezării, dar, în parte, ea ar putea proveni și din scurgeri de pe latura de sud-vest.

Fig. 3. ... 1 latura de NE a așezării (săgeata marchează colțul de nord al valului); 2 latura de SV a așezării.

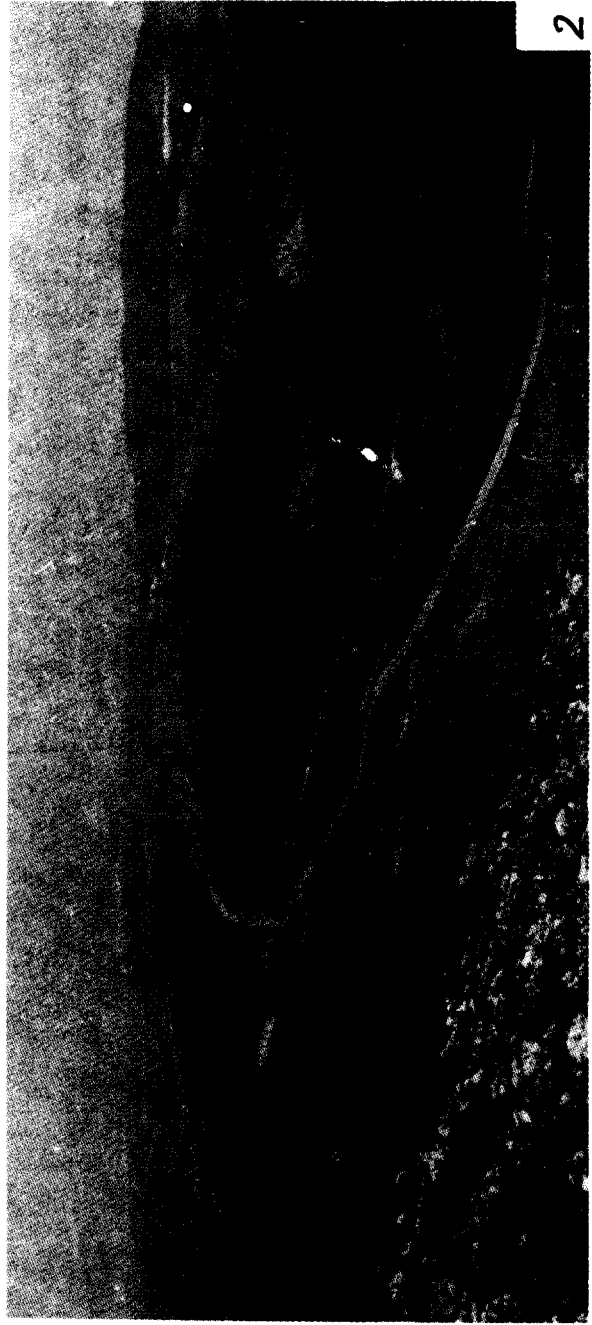

Fig. 4. — 1 latura de SE; 2 așezarea văzută de pe dealul Măgura Boznei (săgețile indică laturile așezării).

gresie. Nu au fost sesizate urme de vatră de foc sau gropi de pari pentru susținerea pereților. Deoarece materialul ceramic va fi tratat global nu insistăm aici asupra lui.

Locuința nr. 2 (fig. 6, imaginea de sus). A fost reperată tot în secțiunea nr. 2 (între m 18,05—22,10), fiind situată la o distanță de 4,70 m de locuința nr. 1 și la cca. 8 m de latura (și fortificația) de nord-est. Era

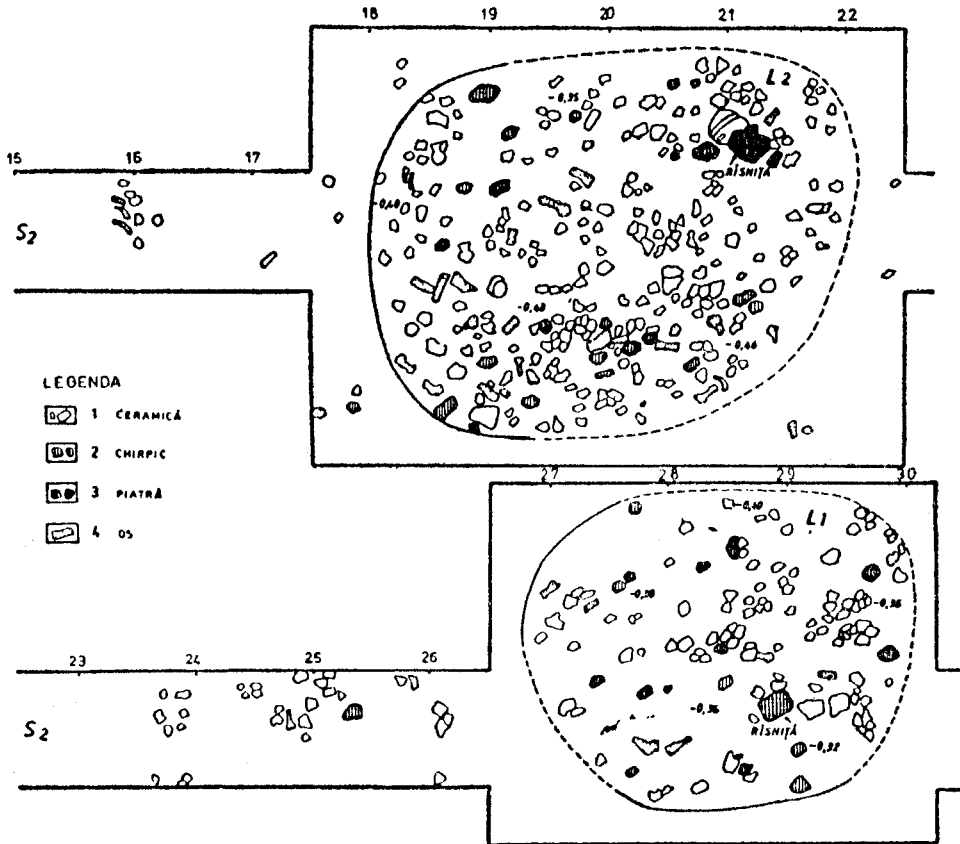

Fig. 6. — Bozna, locuințele 1 și 2 (S₂).

și ea situată direct pe roca nativă. Ca și în cazul locuinței precedente, nici aici nu s-au aflat urme de vatră de foc sau gropi de la parii de susținere a pereților. Deoarece stratul de pământ, negru uniform, nu a oferit totdeauna indicii clare, pentru precizarea formei s-a avut în vedere și răspândirea materialului ceramic. De formă aproximativ ovală, locuința nr. 2 avea o suprafață de cca. 13 m², ce depășește sensibil media supra-

fetei locuințelor acestei epoci¹³. Inventarul, răspândit pe toată suprafața locuinței, conținea o apreciabilă cantitate de ceramică, fragmente de chirpic, o râșniță plată de tip primitiv, din gresie și oase de animale.

Locuința nr. 3. A fost descoperită în secțiunea nr. 3, între m 5,50—8,55, fiind deci situată la o distanță de numai 6 m de latura de nord-est. Deoarece prezintă aceleași caracteristici, vom menționa doar că are o suprafață comparabilă cu locuința nr. 1, inventarul este compus din aceleași categorii, lipsind doar râșnița și că este situată la 100 m de locuințele nr. 1—2 (fig. 2).

Pe lângă locuințele dezvelite, au fost sesizate urmele altor trei distruse de lucrările agricole. Ele au fost reperate după cum urmează: una (nr. 5) în secțiunea 2, la cca. 4 m de locuința nr. 1; alta (nr. 4) la capătul de sud-vest al secțiunii 3 și una (nr. 6) în secțiunea 5. În acest din urmă caz, datorită faptului că roca nativă se află la numai 0,25—0,30 m de suprafața solului, locuința a fost complet distrusă de arături.

Cercetările arată deci că, spre deosebire de alte așezări, la Bozna toate locuințele sunt de suprafață, aceasta datorându-se caracteristicilor solului de aici. De asemenea, cu ocazia dezvelirii celor trei locuințe nu au fost depistate urme care să indice că ele erau prevăzute cu podină sau vetre de foc special amenajate. Totuși, prezența fragmentelor de chirpic arată că locuințele nu erau simple colibe, ci aveau pereți din lemn și împletitură de nuiele, peste care a fost aplicat un strat de lut¹⁴.

Din locuințele dezvelite și secțiuni au fost recoltate oase de animale. Fără să fie prea numeroase, ele indică preponderența în consum a cărnii de bovine față de cea de ovicaprine¹⁵, fapt ce confirmă constatările din alte așezări¹⁶. Este de remarcat că oasele de bovine pun în evidență prezența unor indivizi de talie foarte mare și, de asemenea, resturi osoase de la un carnivor de talie foarte mare, probabil un lup.

Materialul arheologic

În decursul cercetărilor nu a fost descoperită nici o piesă de metal (din bronz sau fier), singura categorie, destul de bine reprezentată, fiind ceramica. Din păcate (cu excepția unui singur vas de mici dimensiuni) ceramica este foarte fragmentară, fapt ce îngreunează studiul ei. Din acest motiv interpretarea se va axa mai ales pe elementele și formele asupra cărora nu există dubii. Discutarea ceramicii se va sprijini mai ales pe constatările din așezarea fortificată de la Teleac, unde existența a trei niveluri de locuire a permis surprinderea evoluției diferitelor tipuri

¹³ Referitor la suprafața locuințelor din prima epocă a fierului vezi V. Vasiliiev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 38.

¹⁴ Cu privire la tipurile și caracteristicile constructive ale locuințelor din alte așezări aparținând primei epoci a fierului vezi V. Vasiliiev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 32 și urm., mai ales 38—39 (cu bibliografia problemei).

¹⁵ Analiza a fost efectuată de conf. dr. Claudiu Lisovschi-Cheleşanu de la Catedra de anatomie animală a Universității de științe agricole din Ciuj-Napoca.

¹⁶ Vezi lucrarea citată în n. 14, p. 132—134, 162 (anexa 2).

pe o perioadă îndelungată. Analogiile avute în vedere la publicarea ceramicii de la Teleac fac deci superfluă o nouă discuție detaliată asupra ariei de răspândire a diferitelor forme.

În prealabil considerăm a fi necesare câteva observații generale. Prin compoziția pastei se diferențiază două categorii: ceramică grosieră și ceramică fină, în cadrul fiecărei categorii existând însă nuanțe calitative. Bineînțeles predomină net ceramica grosieră, de aspect neomogen, datorat utilizării ca degresant a nisipului cu bobul mare și a cioburilor insuficient pisate, precum și slabei frământări a pastei. Acestei categorii îi aparțin mai ales vasele de tip sac, în timp ce în categoria ceramicii fine (cu degresanți fini și pastă bine frământată) se înscriu străchinile și ceștile. Menționăm de asemenea că ornamentul canelat apare pe cca. 12% din fragmentele ceramice, iar coloritul specific culturii Gáva (negru la exterior și roșu la interior) pe cca. 25%. De reținut însă faptul că atât fragmentele canelate, cât și cele cu colorit caracteristic provin (cu puține excepții) din vase bitronconice mari, prin sfărâmarea cărora au rezultat, firesc, mai multe fragmente. Cifrele mai sus menționate trebuie deci privite cu rezerva cuvenită.

Vasele bitronconice. Un număr destul de mare de fragmente pun în evidență tipul de vas bitronconic prevăzut în zona pântecului cu caneluri verticale sau dispuse în ghirlandă. Acest tip apare atât în stratul de cultură (fig. 7/13, 15—16), cât și în locuințe (fig. 10/12—13; 12/17—18; 13/4; 15/20; 17/6, 9—10; 18/8, 10). Majoritatea fragmentelor au culoarea neagră cu luciu la exterior și roșie (de diferite nuanțe) la interior, dar există fragmente roșii sau brun-gălbui, pe ambele fețe (fig. 7/13, 16; 13/4; 16/15; 18/8, 10) sau negre atât la exterior cât și la interior (fig. 13/2). Bine cunoscut în așezările din prima epocă a fierului, evoluția acestui tip de vas în Transilvania a putut fi conturată prin cercetările de la Teleac. Starea fragmentară a ceramicii de la Bozna nepermițând o clasificare tipologică sigură, vom menționa doar că vase bitronconice cu astfel de ornamente apar în toate cele trei niveluri de locuire de la Teleac (tipul Ia), cu specificația că în nivelul trei din această așezare sunt mai slab reprezentate¹⁷.

În locuința nr. 3 (S₃) a fost descoperit un fragment dintr-un vas de formă bitronconică (căramiziu la interior și negru lustruit la exterior), cu un profil aparte, prevăzut cu caneluri în ghirlandă pe și sub pântec (fig. 17/7). Foarte probabil el se încadrează în tipul Ic de la Teleac, caracteristic nivelului I din așezarea amintită¹⁸. Trebuie specificat totuși că vasul de la Bozna pare mai zvelt, deci mai evoluat și, totodată, ornamentul său este identic cu cel de pe vas aflat în nivelul III de la Teleac ce reprezintă probabil o variantă târzie a tipului Ic¹⁹.

¹⁷ Referitor la aspectele privind acest tip de vas (origine, arie de răspândire, tipologie, cronologie și trimiteri bibliografice) vezi V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 80—82 și fig. 29—32, 41.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 81, fig. 29/16—17.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, fig. 41/3.

În locuința nr. 2 au fost descoperite fragmente dintr-un vas bitron-conic (cărămiziu cenușiu la exterior și negru brun la interior; fig. 14/3), al cărui profil prefigurează forma vaselor bitronconice atât de cunoscute în Hallstattul târziu, fapt sugerat și de lipsa canelurilor. La Teleac această variantă apare în nivelul III de locuire²⁰.

Vas cu corpul bombat. Din locuința nr. 3 provine un fragment dintr-un vas (roșu la interior și negru lustruit la exterior) cu corpul bombat și, foarte probabil, cu gâtul scurt și drept. Umărul vasului este ușor profilat iar în zona diametrului maxim pare a fi fost prevăzut cu mai multe registre de caneluri largi, verticale (fig. 17/8). Un vas cu profil asemănător (fără caneluri) apare în nivelul I de la Teleac, tipul perpetuându-se și în nivelul II din această așezare²¹. Un vas cu profil asemănător, dar cu caneluri oblice în zona pântecului, poate fi citat și din orizontul Mahala IV²².

Fragmentele din fig. 15/12, 15, 17—18, descoperite în locuința nr. 3 (toate cu colorit specific) par să aparțină unui tip de vas cu gâtul larg dar scurt și pântecul ușor profilat, cunoscut în nivelul I de la Teleac²³. Este posibil ca el să reprezinte o variantă a tipului mai sus menționat.

Vase borcan. Din locuința nr. 3 provine un fragment dintr-un vas borcan (de culoare brună) cu proeminențe pe umăr (fig. 15/19), tip atestat în nivelul I de la Teleac, dar a cărei evoluție continuă și în nivelurile următoare din amintita așezare²⁴.

Vase de tip sac. Numeroasele fragmente descoperite atestă larga utilizare a acestui tip și la Bozna. Vasele sunt executate din pastă grosieră, neglijent netezită, au culoare cărămizie-gălbuie de diferite nuanțe și sunt prevăzute cu unul sau doi butoni sau brâu alveolat (fig. 8/9; 11/2; 12/12, 14, 16; 16/3—8, 10). Larg utilizată pe parcursul epocii hallstattiene această categorie de vase nu oferă indicii de ordin cronologic.

Străchini. Cu două excepții, toate fragmentele de străchini indică tipul cu buza invazată, larg utilizat în epoca hallstattiană. Din păcate, multor fragmente lipsindu-le tocmai capătul superior, o clasificare strânsă nu este posibilă (fig. 7/5—6, 8; 9/2—3, 5—6; 10/1—2, 4; 12/2, 4, 5, 7; 15/1—11, 13; 18/6—7, 9, 12). Ne vom limita deci doar la câteva considerații. Strachina (ilustrată prin fragmentul) din fig. 7/5 și 12/1 își află analogii în nivelul III de la Teleac²⁵, iar cea din fig. 12/5 în nivelurile II—III din aceeași așezare. În schimb fragmentul din fig. 15/1, descoperit în locuința nr. 3, provine dintr-o strachină cu buza profilată în interior, ce-și află analogii în nivelul I de la Teleac²⁶. Și o ultimă remarcă: nici unul din fragmentele descoperite nu indică fațetarea buzelor.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 82 și fig. 31/17—18.

²¹ Idem, *op. cit.*, fig. 29/19 (nivelul I) și fig. 30/9, 11 (nivelul II).

²² G. I. Smirnova, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 375, fig. 6/7.

²³ V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 225, fig. 29/9.

²⁴ Idem, *op. cit.*, fig. 33/8, 11. Vezi și G. I. Smirnova, *loc. cit.*, fig. 6/11 (Mahala IV).

²⁵ Idem, *op. cit.*, fig. 34/2 și respectiv, 34/4, 25.

²⁶ Idem, *op. cit.*, fig. 34/18.

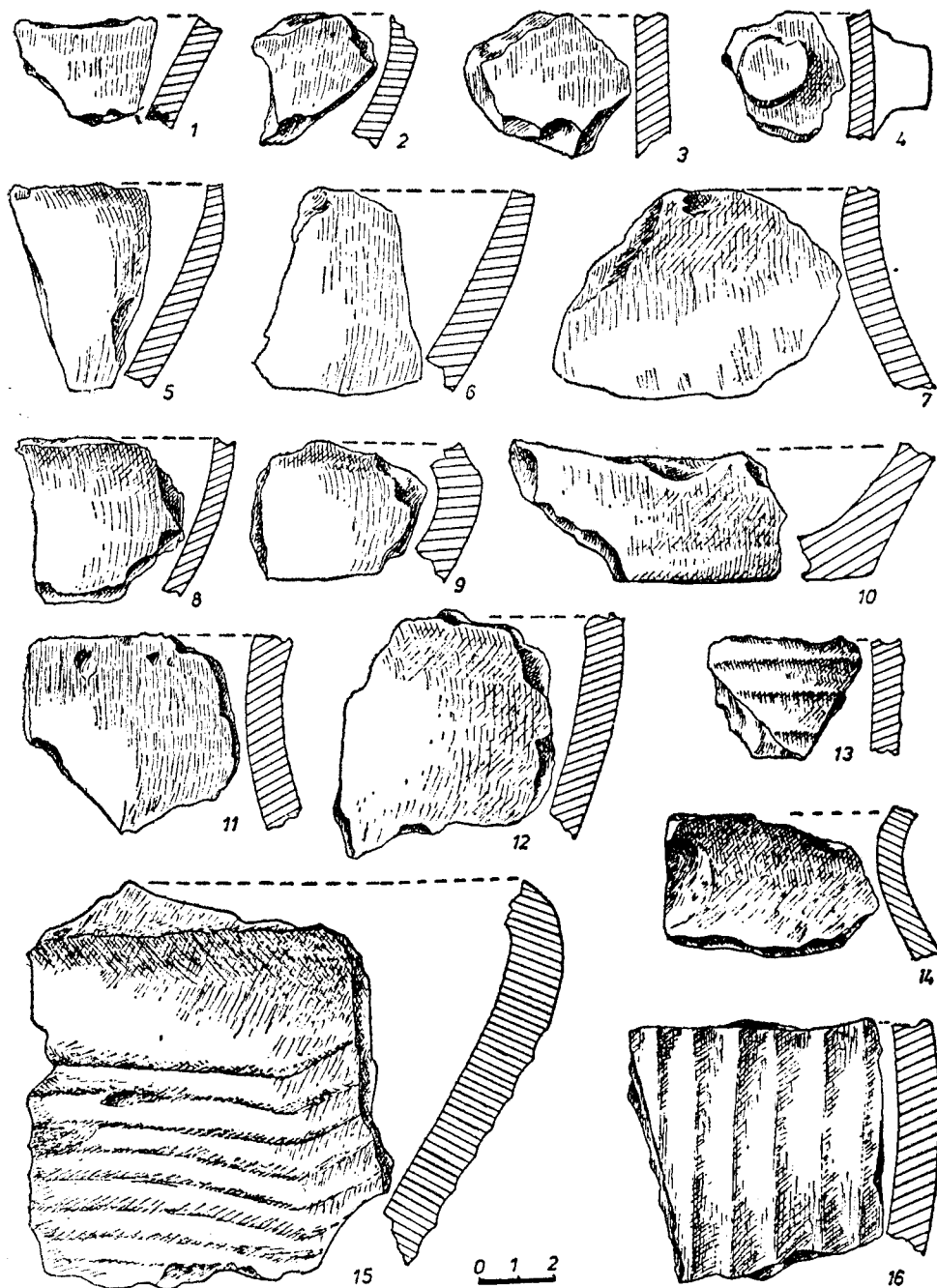

Fig. 7. — Ceramică: 1—4, din mantaua valului de pe latura de vest (S_1 m 26—31,50, ad. 0,10—0,25 m); 5—10, 14—16, din zona fortificației de pe latura de nord-est (S_2 , m 0—12); 11—13 din S_2 m. 15—16,50.

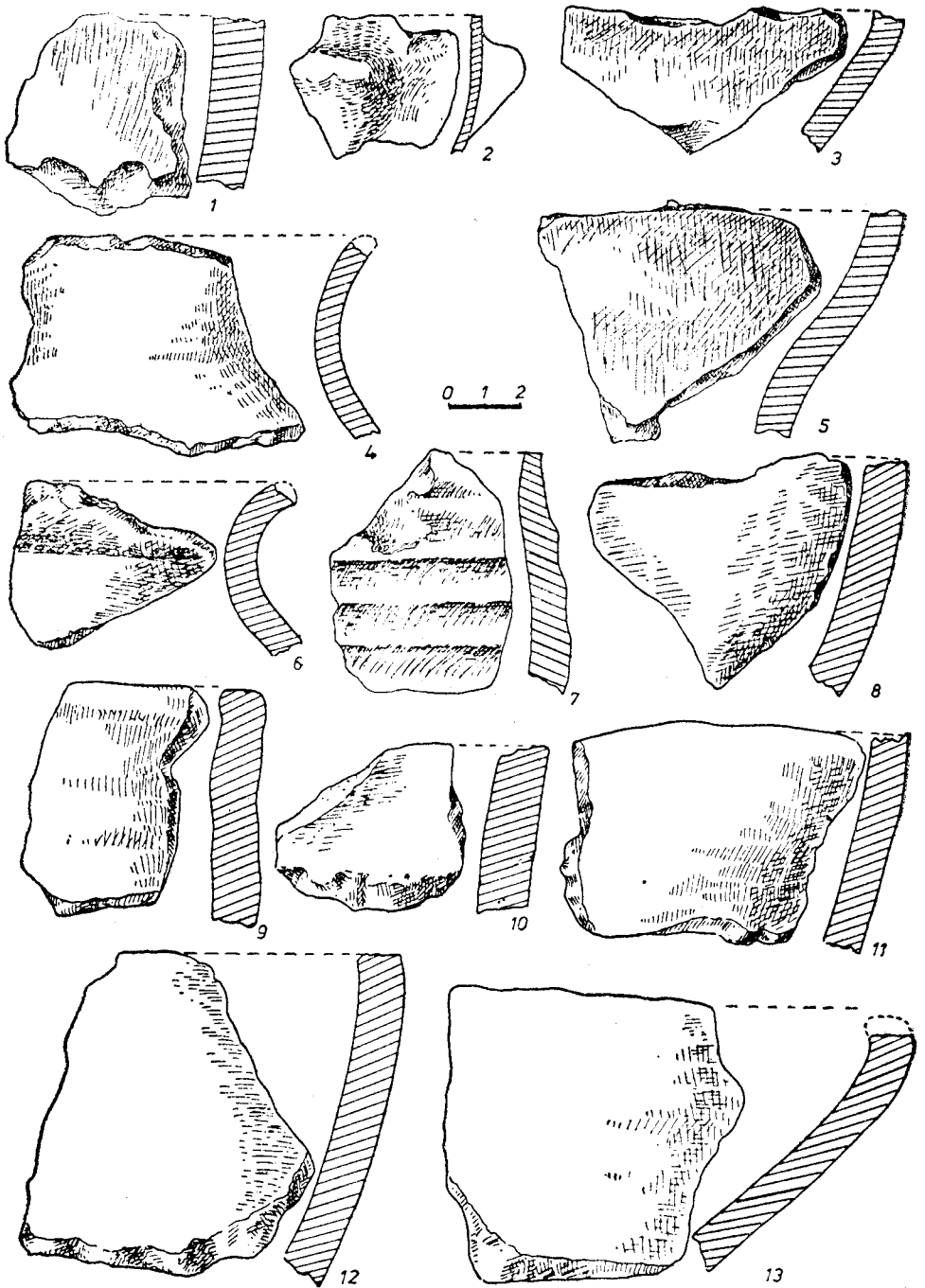

Fig. 8. — Ceramică: 1, 5, 7, din zona fortificației de pe latura de nord-est (S_2 , m 0—12); 2, 4, 6, 8—13, din S_2 , m 24—26,50; 3, din S_2 , m 17—17,80.

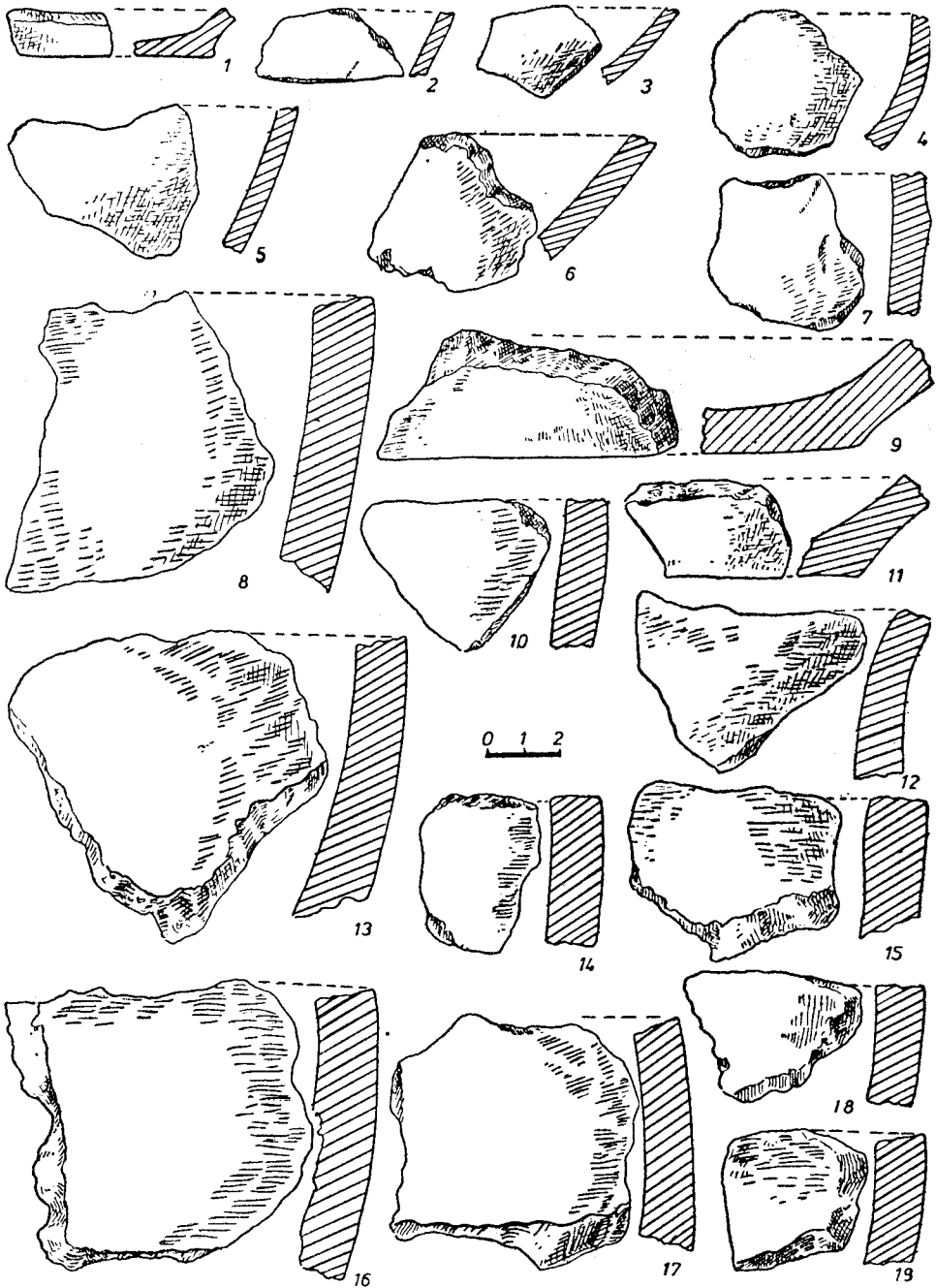

Fig. 9. — Ceramică: 1—7, 9, 11, din S_2 , m 31—32,50; 8, 10, 12—19, din S_2 , m 33,50—35,10.

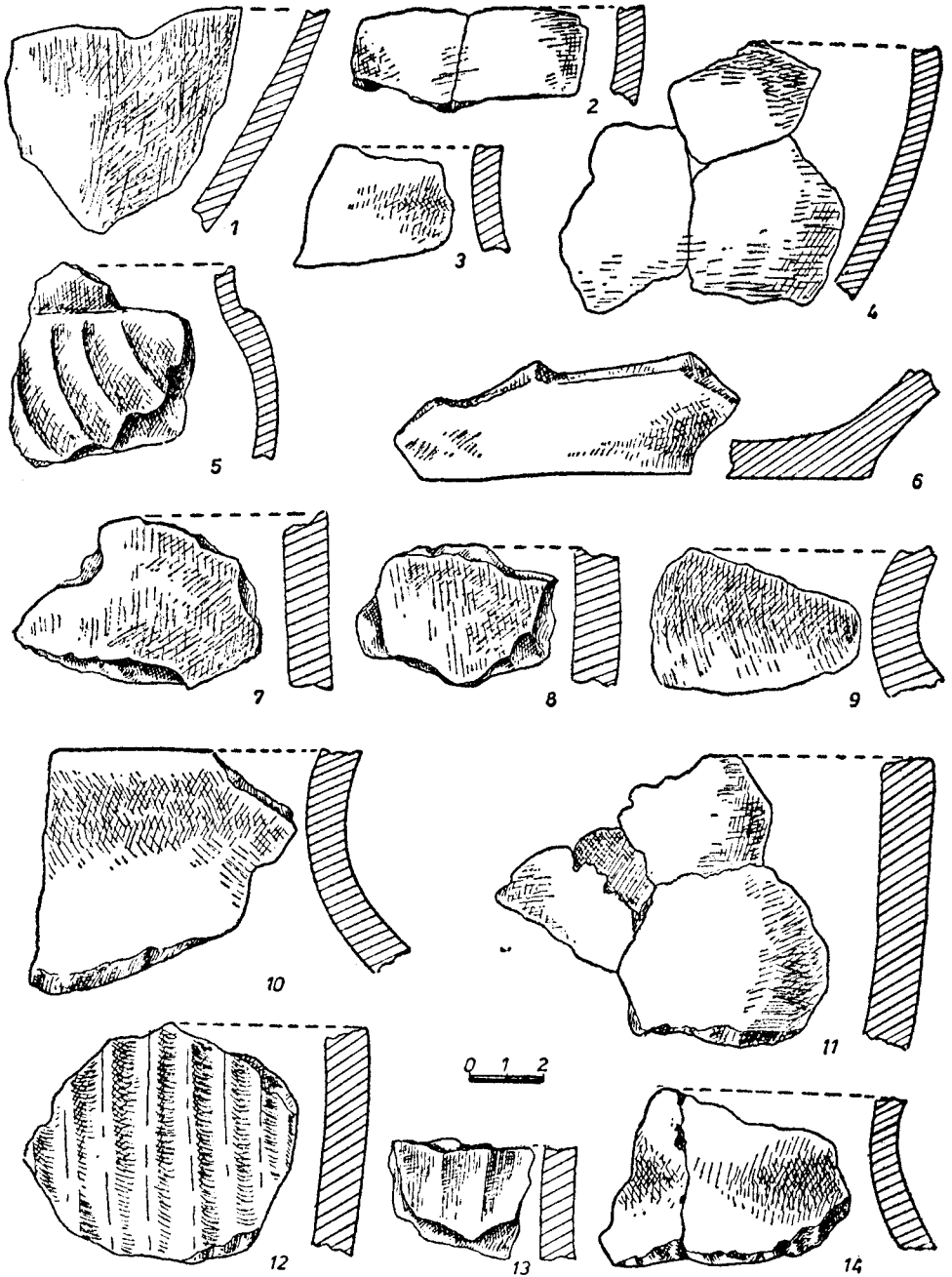

Fig. 10. — Ceramică din locuința nr. 1.

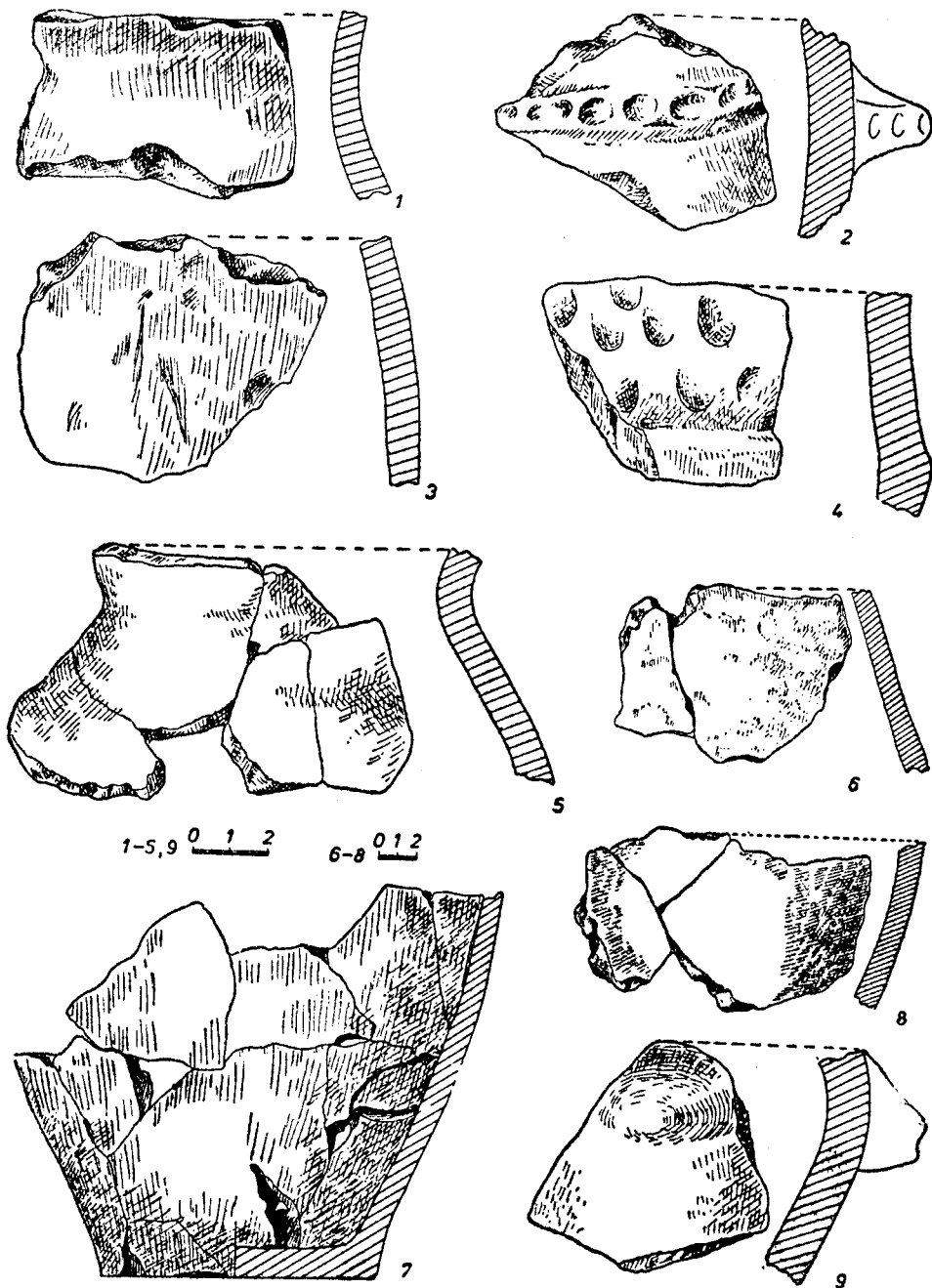

Fig. 11. — Ceramică din locuința nr. 1.

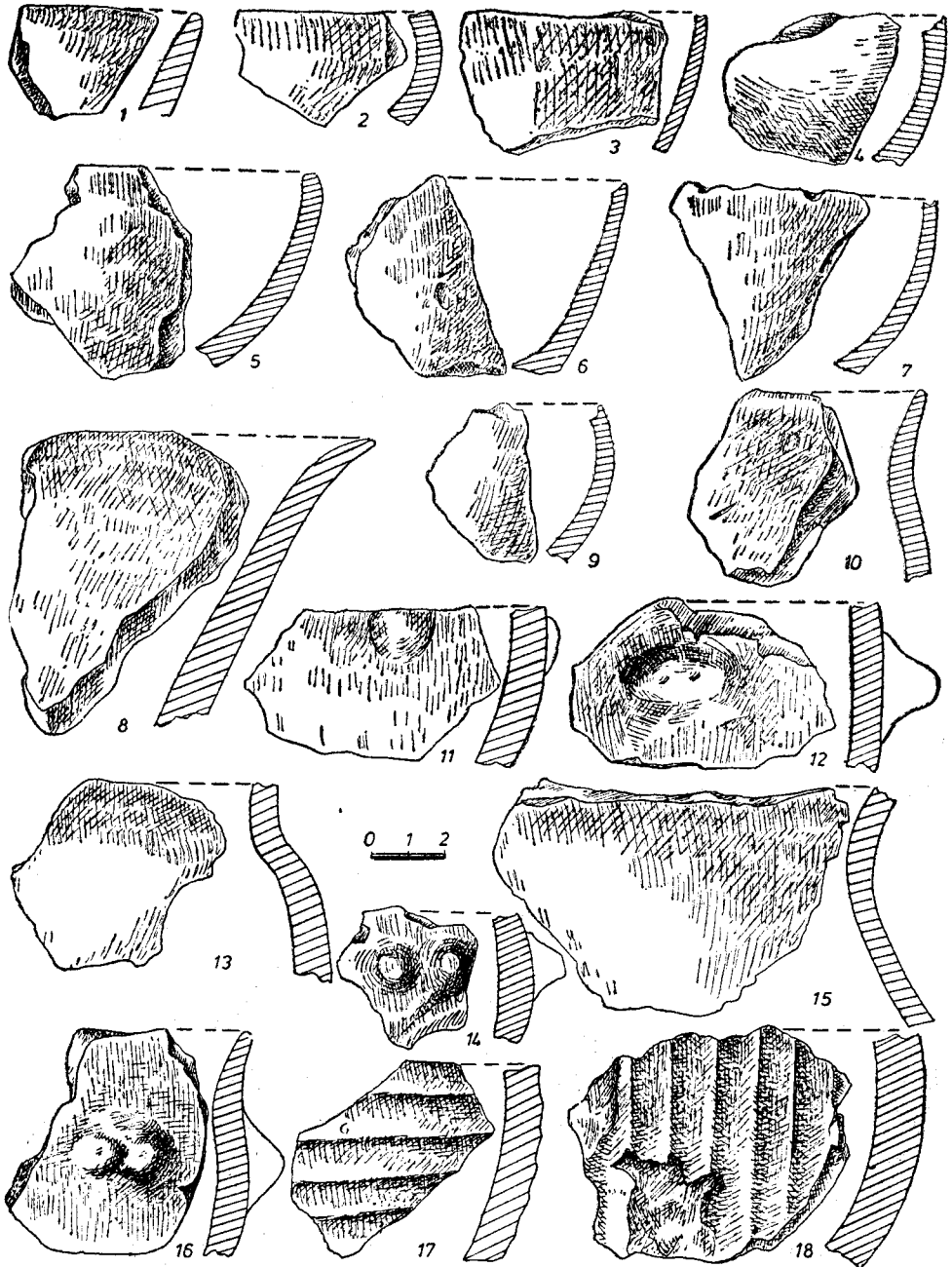

Fig. 12. — Ceramică din locuința nr. 2.

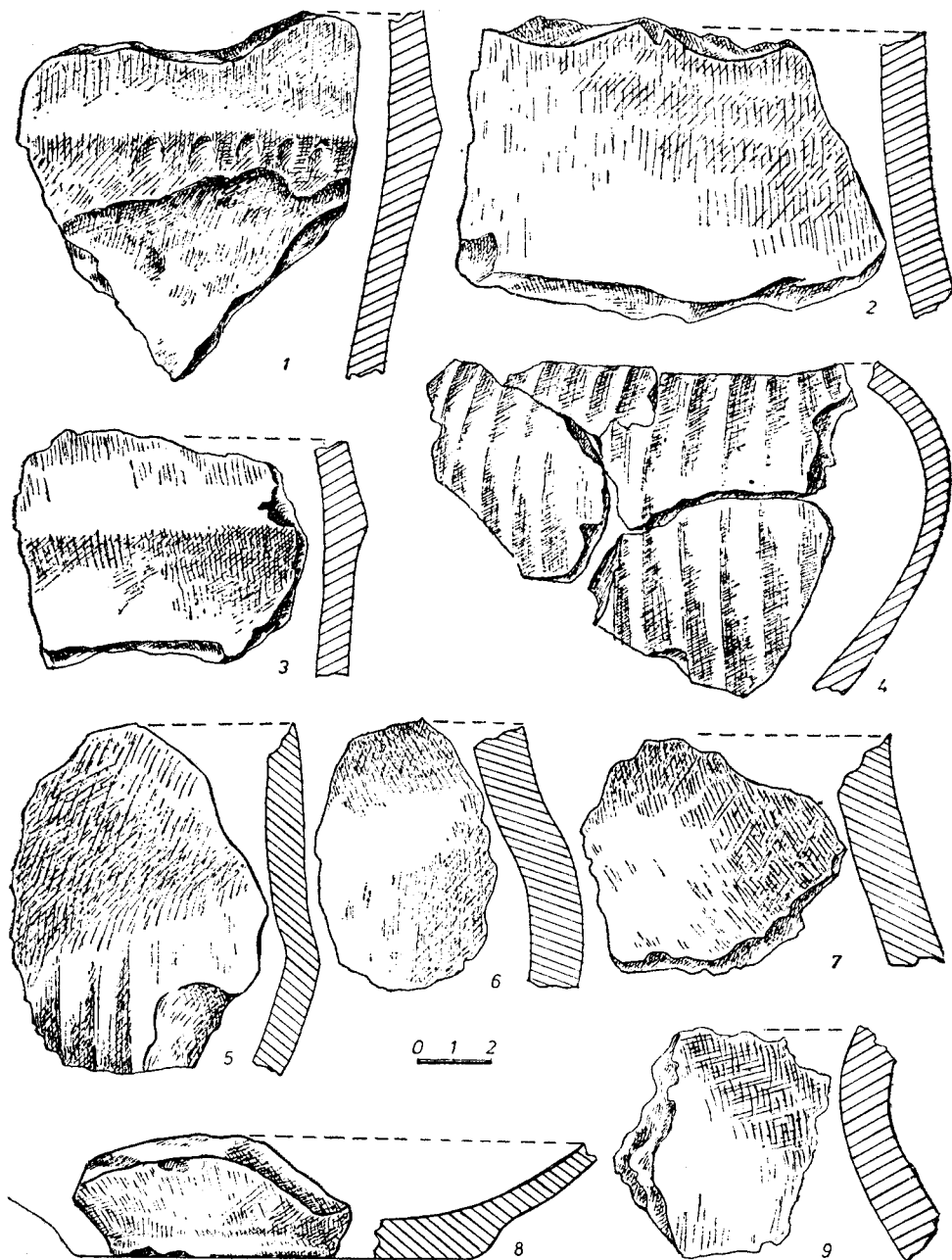

Fig. 13. — Ceramică din locuința nr. 2.

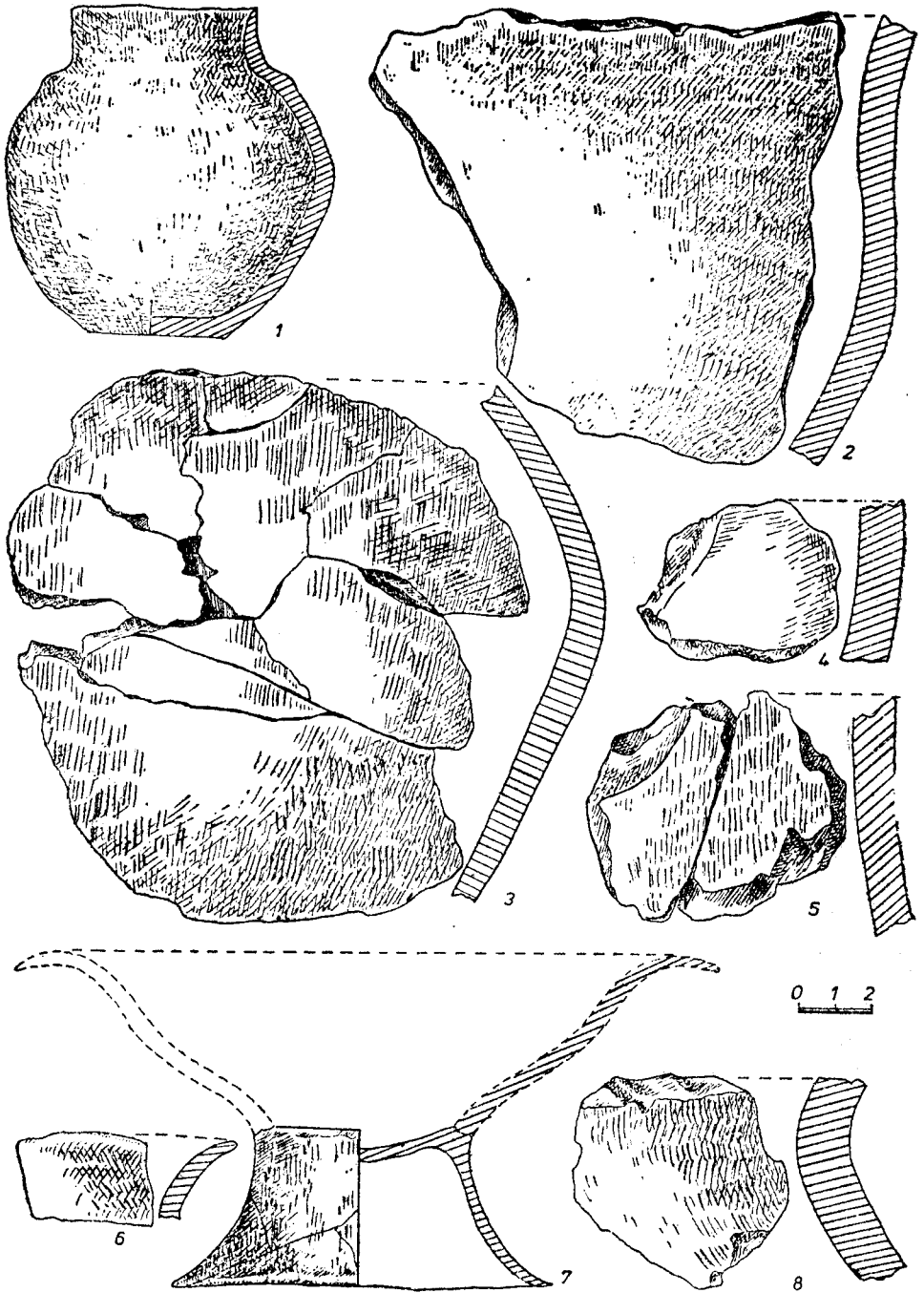

Fig. 14. — Ceramică din locuința nr. 2.

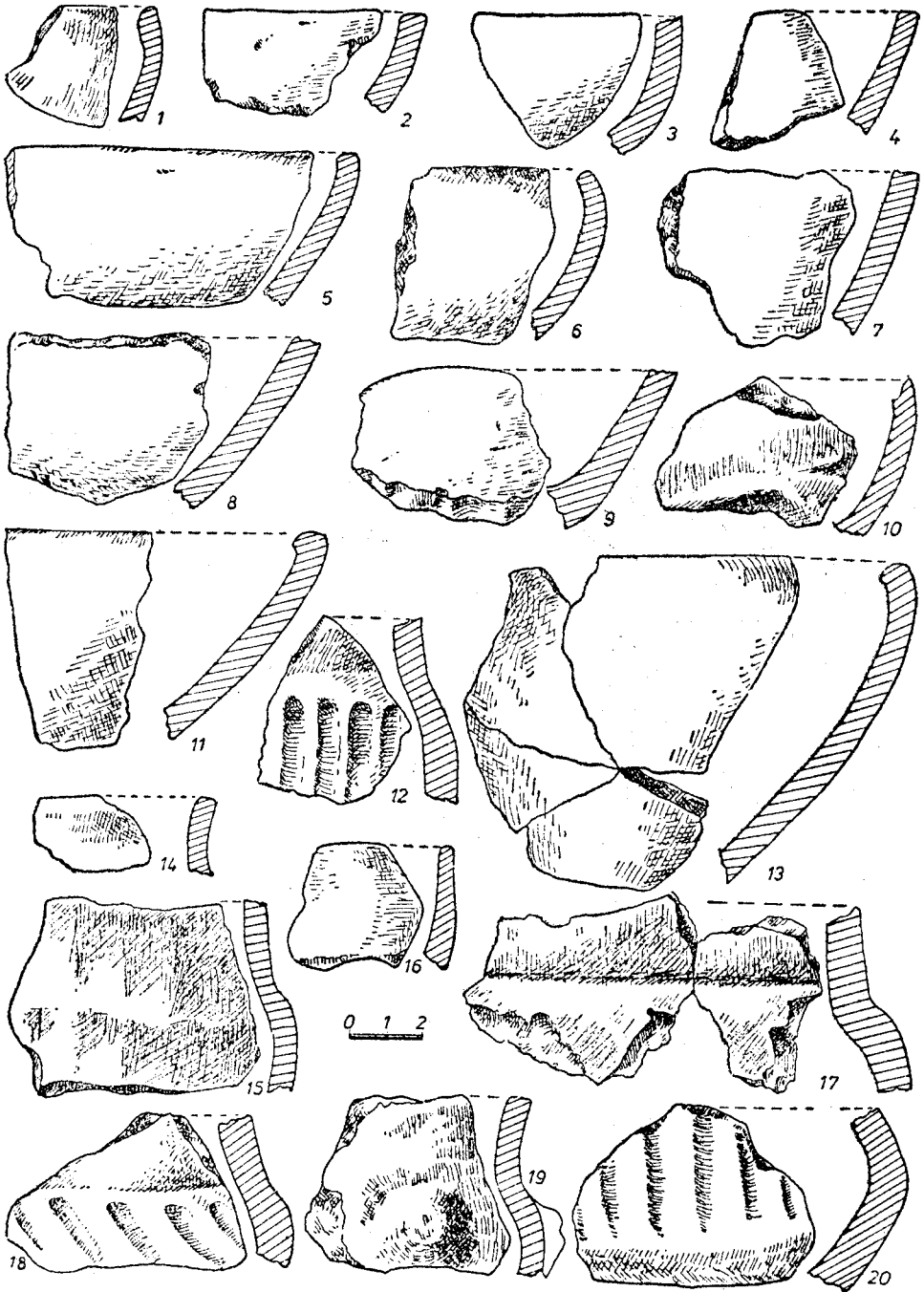

Fig. 15. — Ceramică din locuința nr. 3.

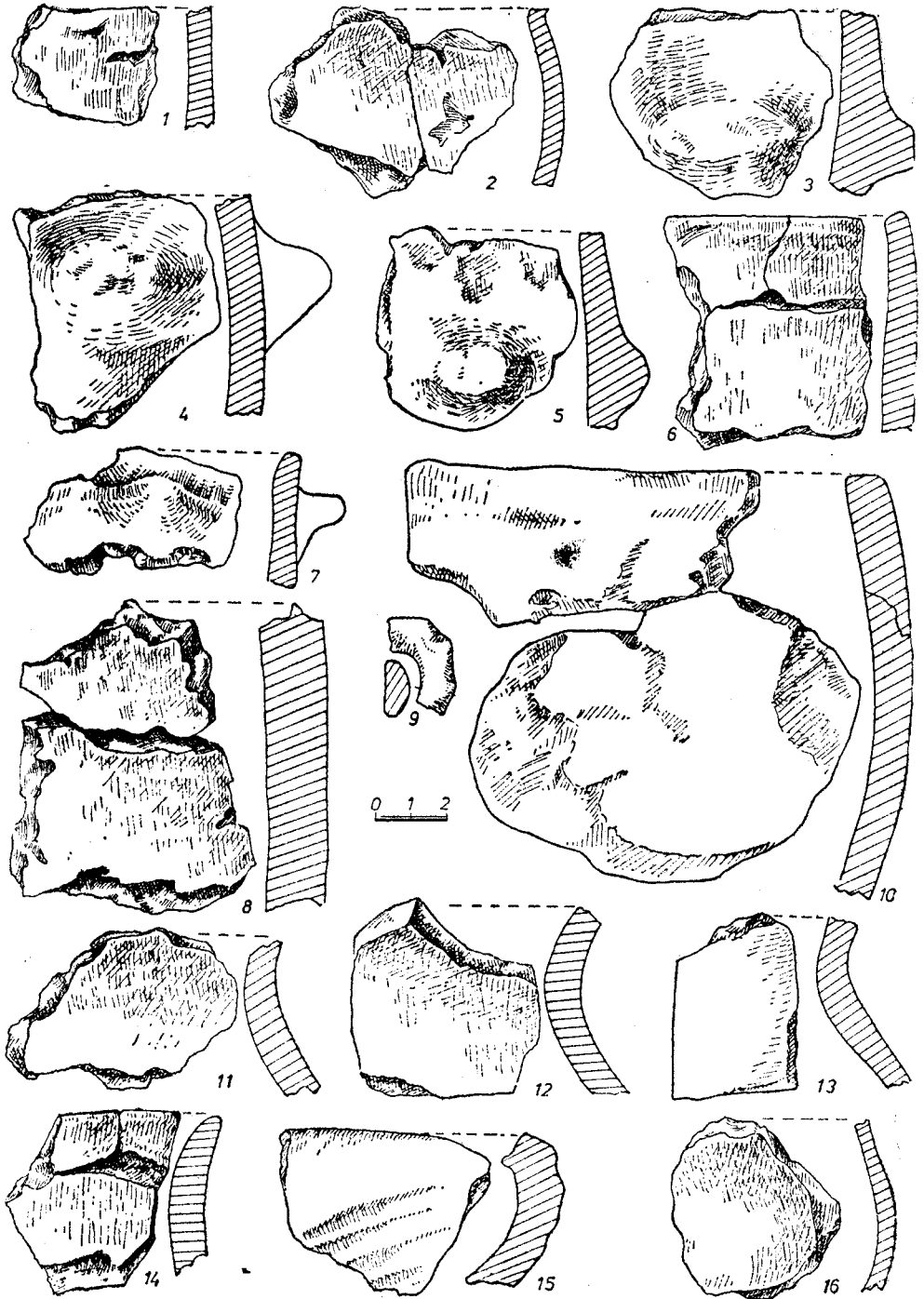

Fig. 16. — Ceramică din locuința nr. 3.

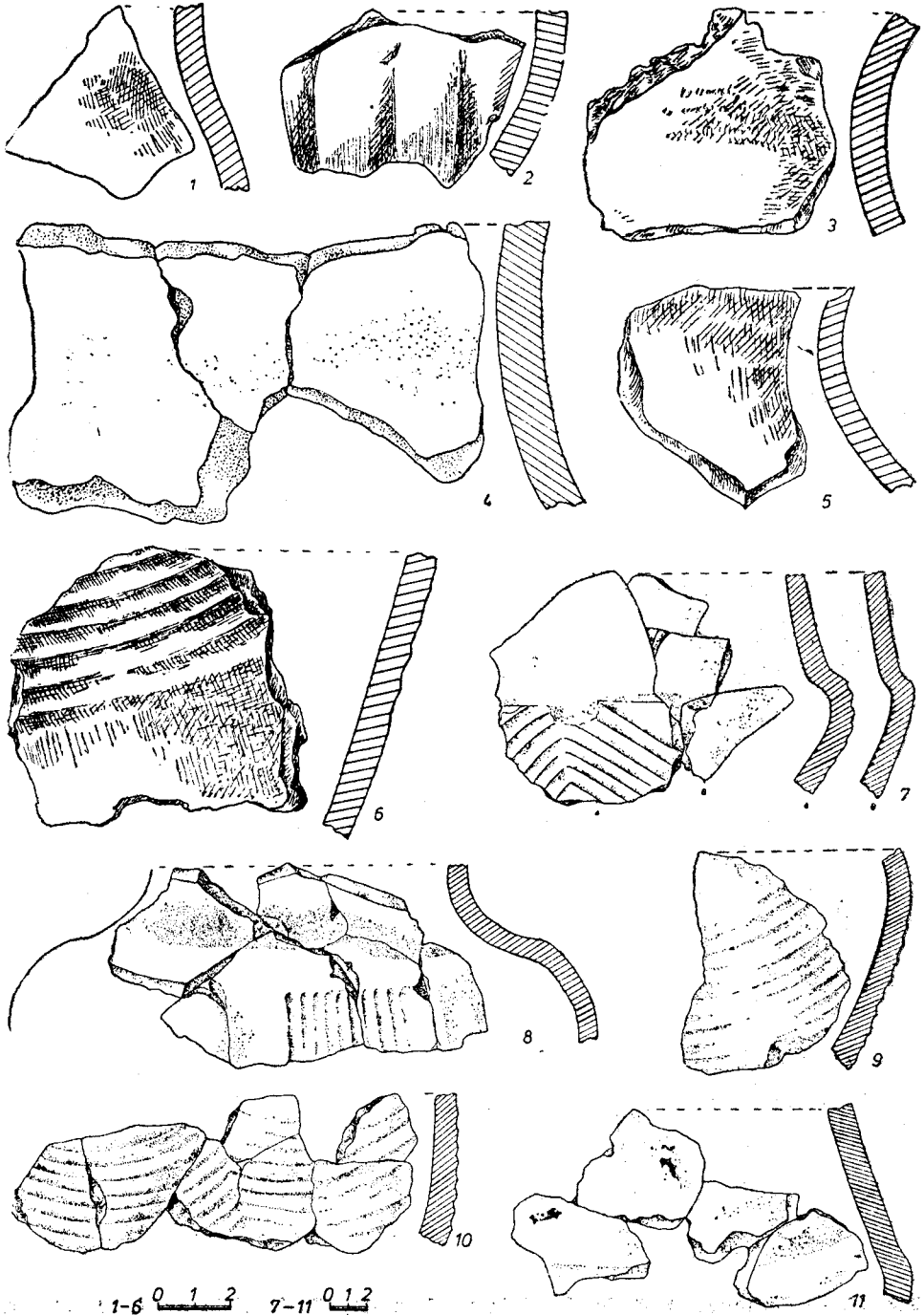

Fig. 17. — Ceramică din locuința nr. 3.

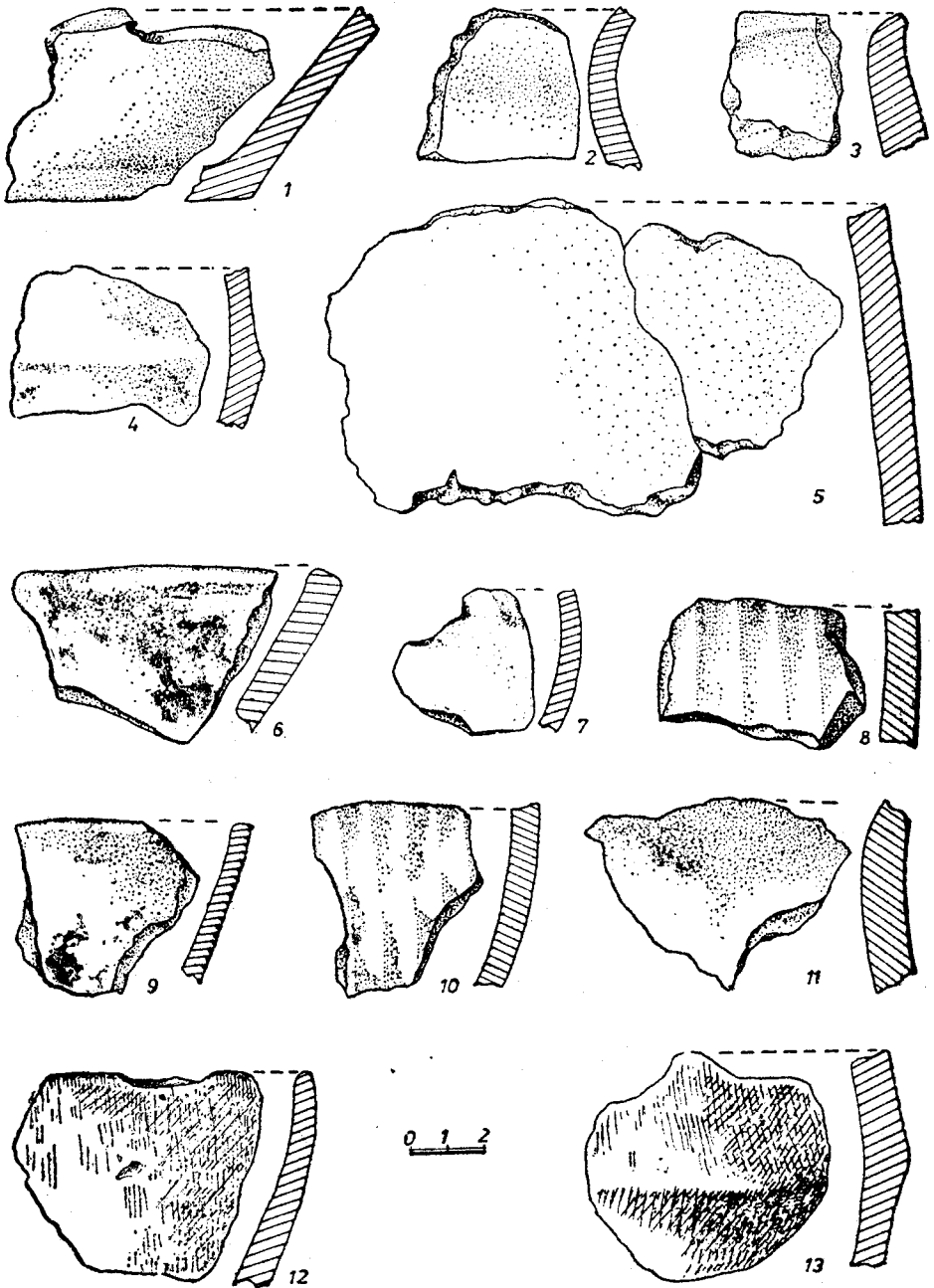

Fig. 18. — Ceramică: 1—5 din locuința nr. 3; 6—11, din locuința nr. 4; 12—13, din secțiunea 5.

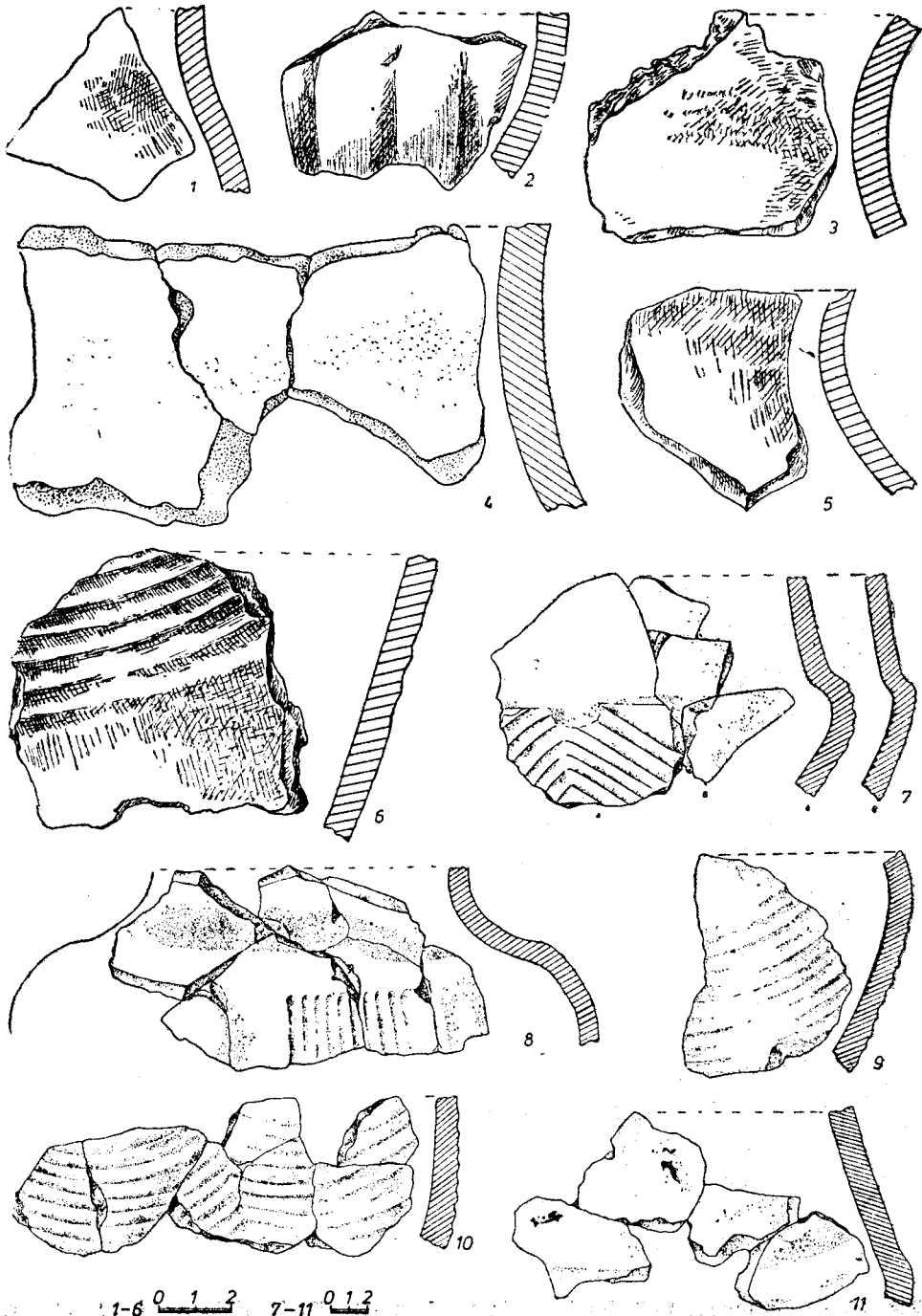

Fig. 17. — Ceramică din locuința nr. 3.

Din locuința nr. 2 provine un fragment dintr-o strachină tronconică cu buza dreaptă (fig. 12/1), cu analogii în nivelul III de la Teleac²⁷, în același loc fiind descoperit și un fragment de strachină cu buza evazată (fig. 12/8), tip atestat la Teleac în nivelurile II—III²⁸.

Cești. Această categorie ar putea fi reprezentată de fragmentele ilustrate în fig. 12/6 și 15/14, 16). Ultimul fragment menționat, ca și tortița din fig. 15/9 par a-și găsi analogii în nivelul III de la Teleac²⁹.

Vasul de mici dimensiuni din locuința nr. 2, singurul descoperit întreg (fig. 14/1), își află analogii destul de apropiate în epocă³⁰. Este lucrat din pastă fină, bine ars și are culoarea gălbui-cărămizie.

Fructiere. Acest tip de vas este reprezentat printr-un fragment de buză de culoare galbenă și un picior de culoare galben-portocalie (fig. 14/6—7). Fragmentele provin din locuința nr. 2 și, foarte probabil, aparțin aceluiași vas. La Teleac, toate exemplarele descoperite în condiții stratigrafice clare aparțin nivelului III de locuire³¹. În Transilvania, vase asemănătoare apar în așezările de la Lechința de Mureș³² și Tilisca³³. Semnalăm că în faza veche (750—600 a.Ch.) a necropolei de la Hallstatt apar vase izbitor de asemănătoare, executate în bronz³⁴.

Încadrarea cronologică

La discutarea ceramicii s-au menționat locuințele din care provine, tipurile de vase și încadrarea lor cronologică (mai ales) prin analogie cu materialele descoperite în cele trei niveluri de locuire de la Teleac. Gruparea tipurilor caracteristice din două locuințe oferă următoarea imagine.

Din locuința nr. 3 provine tipul de vas bitronconic ilustrat în fig. 17/7. Cum s-a menționat, acest tip este caracteristic nivelului I de la Teleac, dar exemplarul de la Bozna pare mai evoluat. Vasul bombat din aceeași locuință (fig. 17/8) își află și el analogii în nivelul I (și II) de la Teleac. Tot în nivelul I de la Teleac își găsesc analogii fragmentul de strachină din fig. 15/1 și fragmentele de vase cu gura largă (fig. 15/12, 15, 17—18). Trebuie specificat însă faptul că nici în locuința nr. 3 și nici în strat nu au fost descoperite alte elemente vechi, caracteristice nivelului Teleac I (și Mediaș I), cum sunt tipul de vas bitronconic cu proeminențe hipertrofiate, străchinile invazate decorate în interior cu caneluri verticale dispuse radial (redând imaginea unei corole)³⁵, străchinile mici, fine, invazate, complet negre și bine lustruite ș.a. Ținând deci cont

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 86 (tipul IV_c), fig. 34/24.

²⁸ Idem, *op. cit.*, fig. 36/1—4.

²⁹ Idem, *op. cit.*, fig. 38/5.

³⁰ Idem, *op. cit.*, fig. 42/11, 18—19.

³¹ Idem, *op. cit.*, p. 90—91, fig. 42/1—4.

³² Dorin Popescu, în *Dacia*, II, 1925, p. 317, pl. II/7.

³³ N. Lupu, *Tilisca. Cercetările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989, pl. 3/4.

³⁴ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, II, Tafelband, Firenze, 1959, pl. 41/10; 92/11; 100/2.

³⁵ V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 84—85, fig. 29/7; 30/2; 35/1.

de materialul descoperit, locuința nr. 3 se plasează într-o perioadă marcată de a doua parte a nivelului Teleac I și prima parte a nivelului Teleac II, adică undeva între mijlocul Ha.B₂ și prima parte a Ha.B₃ (850—750 î.Ch.)³⁶.

În cadrul locuinței nr. 2 este reprezentat tipul de vas bitronconic evoluat (fig. 14/3), ce apare la Teleac în nivelul III și care prefigurează forma caracteristică Hallstattului târziu. Tot aici apare o variantă de strachină cu buza dreaptă (fig. 12/1), cu analogii în nivelul Teleac III și un fragment de strachină cu buza evazată (fig. 12/8), tip cunoscut în nivelurile II—III de la Teleac. În fine, fragmentele de fructieră din aceeași locuință sunt cunoscute la Teleac în nivelul III, aceeași poziție cronologică fiind indicată și de exemplarele de bronz din necropola de la Hallstatt. Formele ceramice din locuința nr. 2 indică deci un paralelism cronologic bine asigurat cu nivelul Teleac III, datat în Ha.C (sec. VII î.Ch.).

Deși cercetarea de la Bozna nu a fost exhaustivă, iar stratul de cultură subțire (și uniform la culoare) nu a permis observații stratigrafice, totuși tipurile de vase aflate în locuințele menționate oferă, cum s-a văzut, un tablou cronologic destul de bine conturat. El arată că începutul așezării se plasează undeva începând cu mijlocul Ha.B₂ (deci în jur de 850 î.Ch.) și că ea funcționa și în Ha.C. Lunga ei perioadă de existență este marcată de altfel și de fazele sistemului de apărare de pe latura de vest.

Cu siguranță, avem de-a face cu o așezare fortificată ce a fost efectiv locuită, iar acest fapt rezultă și din materialul descoperit, care este evident mai bogat în comparație cu cel aflat în fortificațiile de refugiu, chiar și în cele mult mai mari ca suprafață (de exemplu aceea de la Dej). Se poate pune însă întrebarea cât de intens a fost locuită și dacă nu cumva a fost utilizată, ca sediu, doar de aristocrația tribului care ocupa această zonă. Nu este de exclus însă nici ipoteza ca așezarea să fi funcționat în două etape, cu o anumită întrerupere. Atât refacerea fortificației, cât și departajarea cronologică a materialelor din locuințele discutate pot sugera și susține o atare ipoteză.

În final considerăm a fi necesară următoarea remarcă. La stabilirea schemei evolutive a diferitelor tipuri de vase descoperite la Teleac (operație întemeiată pe multiple observații stratigrafice, favorizate în amintita așezare datorită existenței a trei niveluri de locuire), menționăm că, deși este posibil ca schema respectivă să nu acopere „toate situațiile particulare” din alte așezări, ea reflectă și fundamentează totuși liniile generale evolutiv-cronologice ale ceramicii Hallstattului timpuriu și mijlociu (cel puțin) din aria intracarpatică a Transilvaniei³⁷. Pe lângă aportul pe care-l aduc la cunoașterea primei epoci a fierului în zona Sălajului, descoperirile de la Bozna sunt importante și pentru că ele confirmă (pentru secvența de timp pe care o reprezintă) valabilitatea observațiilor de la Teleac cu privire la evoluția ceramicii acestei epoci³⁸.

³⁶ Vezi tabloul cronologic de la p. 128 din lucrarea citată anterior.

³⁷ V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 101, 104.

³⁸ După cum se știe, în privința datării unor descoperiri există păreri diferite. Ele se datorează mai ales insuficienței cercetărilor arheologice, dar adesea și unor factori subiectivi, ce duc la atribuirea unor limite cronologice neconforme cu realitatea. Din zona Sălajului un caz concret îl oferă datarea depozitului de

L'ÉTABLISSEMENT FORTIFIÉ DU PREMIER ÂGE DU FER
DE BOZNA (DÉPARTEMENT DE SĂLAJ)

(Résumé)

L'établissement (de 4,2 ha) est emplaced sur une colline (Măgura Boznei) haute de 570 m, située à proximité des Monts Meseș, qui séparent l'aire intracarpatique de la Plaine Ouest de la Roumanie (fig. 1).

Le système de fortification. Les côtés courts ouest (fig. 4/2) et sud-est (fig. 4/1) où le terrain est plat, étaient fortifiés avec un fossé, un vallum et une palissade (fig. 2 et 5). Il est à noter que le vallum du côté ouest avait au début des dimensions réduites, ayant été amplifié ultérieurement. L'aplatissement du vallum de la partie sud-est (provoqué par les travaux agricoles) a rendu impossible d'y faire des observations tout aussi détaillées.

Sur le côté nord-est (où le terrain descend en pente; fig. 3/1) il n'y a pas eu de vallum. Mais il a été constaté que, après un léger surhaussement de la limite de ce côté, il y a été élevé une palissade (fig. 5). Dans tous les cas mentionnés, la présence de la palissade est attestée aussi par les fragments de solives carbonisées ayant glissé dans le fossé (ou sur la pente, comme dans le cas du côté nord-est). Enfin, sur le côté long du sud-ouest, où le terrain descend également en pente (fig. 3/2), en raison de l'érosion complète du sol, il ne s'est conservé aucune trace de fortification.

L'habitat s'est concentré dans la moitié nord-est de l'établissement. La couche de culture est mince (30 cm au maximum) et elle est située directement sur la roche native. Il a été investigué trois habitations de forme ovale, à la surface entre 9,6 et 13 m². L'inventaire consistait en céramique, en fragments de torchis dont avaient été glaisés les murs, en moulins à bras plats et en os d'animaux (bovidés et ovicaprins). Trois autres habitations avaient été détruites par les travaux agricoles.

Datation. Le matériel assez riche découvert dans deux habitations indique que l'une d'elles (no. 2) date de Ha.C (céramique aux fig. 12—14), tandis que l'habitation no. 3 est plus précoce, pouvant être datée dans la seconde moitié de Ha.B₂ ou dans la première moitié de Ha.B₃ (fig. 15—18).

La céramique (il n'a pas été trouvé de pièces en métal) permet de conclure que le début de l'établissement se place approximativement vers le milieu de Ha.B₂ et qu'il a duré jusqu'au Ha.C.

bronzuri de la Băbeni (C. Kacsó, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 417—423). Deși în studiul menționat se afirmă că încadrarea cronologică a celor mai multe dintre bronzurile de la Băbeni oscilează între perioadele Br.D—Ha.A₁ (inclusiv fragmentul de spadă din fig. 2/7 — cf. A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 132—; despre al doilea fragment de spadă, redat în fig. 2/8, se presupune chiar că face parte dintr-o variantă mai evoluată, deci mai târzie), depozitul în ansamblu este atribuit perioadei Br.D. Astfel de datări, împinse înapoi în timp, nu fac decât să acrediteze niște limite cronologice nereale și deci neconforme cu realitatea. Cât privește atribuirea depozitului de la Băbeni culturii Suciului, ea pare întemeiată. Datarea depozitului în Br.D.—Ha.A₁ (sau în Ha.A₁ ca moment de îngropare, moment ce marchează totuși durata lui de existență) nu contravine acestei atribuirii, pentru că însăși faza Lăpuș II, datând din Ha.A₁ (probabil ea intră și în Ha.A₂), reprezintă, cel puțin parțial, rezultatul evoluției culturii Suciului (împreună cu influențele receptate). Într-un studiu publicat în *Thraco-Dacica*, XI, 1—2, 1990, la p. 97 și n. 60 C. Kacsó menționează două gropi de la Teleac, citând studiul meu din *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986. Deși acest studiu tratează piesele cu caracter cultic și gropile cu depuneri de ofrande de la Teleac, atunci când menționează caracterul acestor gropi C. Kacsó trimite (în n. 61) la un studiu al lui Cl. Eibner, ca și cum noi am fi afirmat altceva. Comentariile sunt de prisos!

